

Η πανδημία ως αφετηρία και σταυροδρόμι γεωπολιτικών και εργασιακών αναδιατάξεων

γράφει ο ΚΩΣΤΑΣ ΔΗΜΟΥΛΑΣ*

Η πανδημία Covid-19 κατέδειξε τα όρια της εκθετικής ανάπτυξης που ακολουθεί ο καπιταλισμός και ενέτεινε τις αντιθέσεις που πυροδότησαν η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και η «Τέταρτη Βιομηχανική Επανάσταση». Τα μέτρα που υιοθετούν τα περισσότερα κράτη για τον έλεγχο των συνεπειών της εντείνουν τις γεωπολιτικές αντιθέσεις και εγκαθιδρύουν ένα ιδιότυπο καθεσώς έκτακτης ανάγκης που στηρίζεται στη γενικευμένη επιτήρηση, την τηλεργασία, την εκ περιτροπής εργασία και τα κρατικά προγράμματα κοινωνικής βοήθειας προς εργαζόμενους και ανέργους. Η ύφεση και η μακροχρόνια στασιμότητα, που αυτά τα μέτρα προκαλούν στον προηγμένο καπιταλισμό, επιταχύνουν τον εκτοπισμό των ΗΠΑ από τη θέση του παγκόσμιου ηγεμόνα και την αντικατάστασή του από την Κίνα. Αυτή η προοπτική επιβραδύνει, αλλά δεν αναιρέπει την πορεία του παγκόσμιου καπιταλισμού προς τη βαρβαρότητα. Η διασφάλιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στην εποχή των πανδημιών που εισήλθε πλέον η ανθρωπότητα δεν επιτυγχάνεται μόνο με εκτεταμένες κρατικές παρεμβάσεις, αλλά προϋποθέτει ένα εναλλακτικό πρόγραμμα σοσιαλιστικού προσανατολισμού.

i

** Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου
Πανεπιστημίου και μέλος
Συνεργαζόμενου Εκπαιδευτικού
Προσωπικού του ΕΑΠ*

Τριάντα χρόνια μετά το 1989, που απο-τέλεσε το κρίσιμο σταυροδρόμι για την περιθωριοποίηση των ιδεών του σοσιαλισμού σε μία ολόκληρη γενιά και οδήγησε στην παγκόσμια επικράτηση του νεοφιλε-

λευθερισμού όπως αυτός θεσμοθετήθηκε στους κανόνες διεθνούς εμπορίου του ΠΟΕ (1995), επανέρχεται στην επικαιρότητα το δίλημμα «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα». Ενώ μέχρι πρόσφατα οι όλο και συχνότερες κρίσεις ήταν διαχειρίσιμες και οδηγούσαν σε εμβάθυνση του νεοφιλελευθερισμού χάρη στις ενέσεις αυταρχισμού και ρευστότητας, η τωρινή κρίση υγείας φαίνεται πως αποτελεί το κύκνειο άσμα του. Η σημερινή κρίση, κατά την άποψή μου, εντάσσεται στην ίδια ακολουθία γεγονότων με την κρίση του 2008-9 τα οποία αναδιατάσσουν τις γεωπολιτικές ισορροπίες και ενισχύουν τον ηγεμονικό ρόλο του κινέζικου τύπου καπιταλισμού σε βάρος των ΗΠΑ αναδιευθετώντας, ταυτόχρονα, τις σχέσεις εργασίας-κεφαλαίου (Φούσκας και Δημούλας, 2015¹ Γκοκέι και Φούσκας, 2019² Tooze, 2019).

Οι γεωπολιτικές προεκτάσεις της υγειονομικής κρίσης

Η ικανότητα που επέδειξαν οι ΗΠΑ στη διαχείριση της κρίσης του 2008, χάρη στην πρωτοκαθεδρία του δολαρίου στο διεθνές εμπόριο και τις θεσμικές χρηματοδοτικές καινοτομίες της FED, είχε ως αποτέλεσμα ακόμα και έγκριτοι αναλυτές όπως οι Leo Panitch και Sam Gindin (2012) να υποστηρίξουν ότι η παγκόσμια ηγεμονία των ΗΠΑ εμβαθύνει και ενισχύεται περαιτέρω. Ωστόσο, η τωρινή κρίση έρχεται ως η «Νέμεσις» απέναντι στην ύβρη των ευαγγελιστών της αγοράς¹. Η τωρινή πανδημία (Covid-19) έδειξε, για άλλη μια φορά, πως οι παρασιτικοί και παθογόνοι οργανισμοί δεν γνωρίζουν σύνορα ούτε θεσμούς και δομές κυριαρχίας. Επιπλέον, είναι ευπροσάρμοστοι και ανθεκτικοί στις μεταβαλλόμενες κλιματικές και ανθρωπογενείς συνθήκες διαβίωσης στις μητροπόλεις του παγκόσμιου καπιταλισμού. Η επέκτασή τους υποστηρίζεται, σθεναρά, από τον τρόπο που οργανώνεται η παγκόσμια παραγωγή και κατανάλωση αγαθών.

Διευκολύνεται, επίσης, από τις ταχύτατες μετακινήσεις μεγάλου αριθμού ανθρώπων που ξεπερνούν το ένα εκατομμύριο την ημέρα μεταξύ των προηγμένων οικονομικά κρατών και το ένα εκατομμύριο την εβδομάδα μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών (Price-Smith, 2001,185). Φαίνεται όμως ότι στην παρούσα φάση του παγκόσμιου καπιταλισμού, όπως πριν 30 χρόνια, έκλεισε το μεταπολεμικό παράθυρο του «κράτους ευημερίας», τώρα ολοκληρώνεται ο κύκλος της απόλυτης κυριαρχίας των αντιβιοτικών και των φαρμακευτικών σκευασμάτων που διευκόλυναν την υποταγή της επιστήμης στα κελεύσματα της αγοράς.

Η ραγδαία διάδοση του ιού Covid-19, όσο και η αδυναμία έγκαιρης παραγωγής φαρμάκων για τον περιορισμό της επιδημίας, επανέφερε στη φαρέτρα των διαθέσιμων εργαλείων πολιτικής μέτρα και κανόνες προ πολλού ξεχασμένων τα οποία περιορίζουν, σημαντικά, τις εμπορευματικές συναλλαγές και αποτελούν ανάθεμα για τον παραδοσιακό και το νεο-φιλελευθερισμό.

Όπως προκύπτει από την ιστορία των επιδημιών, το περιβάλλον, το επικρατούν μοντέλο παραγωγής και κατανάλωσης και η διαθέσιμη ιατρική τεχνολογία/τεχνογνωσία ανήκουν στους βασικούς παράγοντες που διαμορφώνουν τις συνθήκες επώασης και πολλαπλασιασμού των παθογόνων οργανισμών (McNeill, 1976³ Price-Smith, 2001⁴ Garret, 1994).

Σύμφωνα με τους ιστορικούς των επιδημιών, το υγρό και θερμό περιβάλλον αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την επώαση και επέκταση των παθογόνων οργανισμών. Παραδοσιακά αυτές οι συνθήκες επικρατούν στα θερμά και υγρά κλίματα της Νότιας Ασίας (Κίνα, Ινδία κ.ά.), της Αφρικής και της Κεντρικής και Νοτίου Αμερικής. Αυτές οι περιοχές υπήρξαν, παραμένουν και θα συνεχίζουν να είναι πηγές προέλευσης μολυσματικών ασθενειών για την ανθρωπότητα. Η ραγδαία οικονομική τους μεγέθυνση, κατά την τελευταία τριανταετία, χάρη στις αχαλίωτες άμεσες ξένες επενδύσεις από τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία, τη Γερμανία και άλλα ανεπτυγμένα κράτη της ΕΕ, οδήγησε στη

1. Η πατρότητα της έκφρασης ανήκει στον Κιθ Ντίξον (Dixon K., 2001).

δημιουργία και γιγάντωση mega-μυτροπόλεων και την υποβάθμιση του περιβάλλοντος και των συνθηκών υγιεινής στα γκέτο και τις συνοικίες των φτωχών. Επιπλέον, προκάλεσε την αποψίλωση των δασών προκειμένου να αυξηθεί η καλλιέργισιμη έκταση με μονοκαλλιέργειες (π.χ. σόγια, καλαμπόκι) που διαλύουν τις προϋπάρχουσες αλυσίδες διατροφής και πολλά άγρια ζώα για να τραφούν, μετακινούνται προς τις παρυφές των μεγαλοπόλεων. Έτσι, διευκολύνεται η μετάλλαξη και μετάδοση πολλών παθογόνων παρασίτων στα οποία το ανθρώπινο είδος δεν διαθέτει ανοσία (Price-Smith, 2001).

Η άνιση-συνδυαστική οργάνωση μεγάλου μέρους της παραγωγής, κυκλοφορίας και κατανάλωσης, σε παγκόσμιες αλυσίδες αξίας πολλαπλασιάζει τις πιθανότητες μετάδοσης παθογόνων οργανισμών και την επικράτηση πανδημιών σε πολύ σύντομο χρόνο μετά την πρώτη εμφάνισή τους. Η εκτίναξη του όγκου του παγκόσμιου εμπορίου και η ομοιομορφία στην παραγωγή και κατανάλωση αγαθών από τη μία ως την άλλη άκρη του πλανήτη. Όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, η παγκοσμιοποίηση επιτάχυνε με ιλιγγιώδη ρυθμό τις μετακινήσεις ανθρώπων και αγαθών και ως εκ τούτου και τις μετακινήσεις παθογόνων οργανισμών.

Εάν κατά τον Μεσαίωνα και μέχρι το 1950 που άρχισε η ανάπτυξη των αεροπορικών μεταφορών, οι ασθένειες μεταδίδονταν, κυρίως, μέσω του ναυτικού εμπορίου και των τρωκτικών που αυτά κουβαλούσαν ή και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, σήμερα η μετάδοση επιδημιών διευκολύνεται από τις μεγάλες ποσότητες προϊόντων που διακινούνται με τα κοντέινερ ολιγοπωλιακών ομίλων όπως της Maersk και της Cosco, αλλά και την περιστασιακή συνύπαρξη εκατομμυρίων ανθρώπων, κάθε μέρα, στα μεγάλα transit αεροδρόμια και τους κόμβους παγκόσμιας έλξης τουριστών.

Τέλος, από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (ΒΠΠ) (1943) και μέχρι τη δεκαετία του 1980, η ευρεία χρήση αντιβιοτικών και εμβολίων και η βελτίωση των συνθηκών υγιεινής (συστήματα ύδρευσης-αποχέτευσης-ποιότητα κατοικίας) χάρη στο

κοινωνικό κράτος, περιόρισαν σημαντικά τις μολυσματικές ασθένειες και κάποιες εξαφανίστηκαν από τον ανεπτυγμένο κόσμο. Ωστόσο, η ένταση των ρυθμών μετανάστευσης για την αναζήτηση καλύτερων συνθηκών εργασίας και διαβίωσης που προκάλεσε η εντεινόμενη άνιση/συνδυαστική μεγέθυνση που επέβαλλε ο νεοφιλελευθερισμός και η ανάπτυξη ανοσίας στα αντιβιοτικά από την πλευρά των παθογόνων οργανισμών, επανέφεραν τον κίνδυνο επιδημιών που στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό θεωρούνταν εκλιπούσες.

Οι προαναφερόμενοι, ευνοϊκοί για τη διάδοση επιδημιών, παράγοντες ευνοούν πολλαπλά τις πανδημίες από ιούς τύπου SARS (όπως είναι ο Covid-19) εξαιτίας των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους. Πρώτα απ' όλα, ενώ μεταδίδονται μέσω του αέρα από άνθρωπο σε άνθρωπο, όπως και ο ιός της γρίπης, είναι πολύ πιο ανθεκτικοί και παραμένουν ζωντανό και ως εκ τούτου, μεταδόμενοι για αρκετές ώρες (αντί των δέκα περίπου λεπτών που επιβιώνουν οι άλλοι ιοί). Ειδικότερα ο Covid-19 επιβιώνει πάνω σε επιφάνειες για χρονικό διάστημα που ξεπερνά τις 24 ώρες και αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τον κάνει πολύ πιο μεταδοτικό². Δεύτερο, οι ιοί τύπου SARS προσβάλλουν με οξύ τρόπο το αναπνευστικό σύστημα και τα ποσοστά θνησιμότητας είναι πολύ υψηλότερα από αυτά των άλλων ιών, ενώ στις ηλικίες άνω των 65 ετών η θνησιμότητα προσεγγίζει το 50% (Filder, 2004, 15). Στις ανεπτυγμένες χώρες το ποσοστό των ανθρώπων που είναι άνω των 65 ετών αγγίζει ή/και ξεπερνά το 20% του πληθυσμού. Χάρη στην πρόοδο της ιατρικής, τη διάδοση εργασιακών δραστηριοτήτων που δεν

2. Η επιδημία SARS/Covid-2 του 2002-3 επεκτάθηκε σε 28 χώρες και τελικά ελέγχθηκε. Ο έμπολα από το 1976 που αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά μέχρι το 2015 εμφανίστηκε σε οκτώ χώρες (EODY, 2020) πριν εκλείψει. Ο Covid-19, όμως, σε λιγότερο από ένα χρόνο επεκτάθηκε σε όλο τον πλανήτη και μόνο χώρες που δεν είναι ενταγμένες στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα ή και έχουν ελλιπή συστήματα καταγραφής όπως είναι το Τουρκμενιστάν δεν δηλώνουν κρούσματα του ιού (βλ. WHO Coronavirus Disease [Covid-19] Dashboard [πρόσβαση 1.10.2020]).

οδηγούν σε υψηλή σωματική καταπόνηση και τα συνταξιοδοτικά συστήματα, ζει αξιοπρεπώς παρά το υψηλό ποσοστό χρόνιων νοσημάτων. Σήμερα, όμως, οι πιθανότητες να νοσήσουν και να πεθάνουν από τον Covid-19 είναι πολύ υψηλές. Οι συνολικοί θάνατοι από την πανδημία στα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη ενδέχεται ξεπεράσουν το 10% του συνολικού πληθυσμού εάν δεν ελεγχθεί έγκαιρα η μετάδοσή της.

Επίσης, πολλοί ασθενείς από τον Covid-19 είναι ασυμπτωματικοί και μεταδίδουν, άθελά τους, την ασθένεια στις ευάλωτες ομάδες των ηλικιωμένων και όσων πάσχουν από υποκείμενα νοσήματα, περιορίζοντας σημαντικά την αποτελεσματικότητα των προληπτικών μέτρων. Τρίτο, δεν υπάρχουν διαθέσιμα φάρμακα ή εμβόλια για τη δημιουργία ανοσίας ή και την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της ασθένειας σε όσους νοσούν. Παρά τις εντατικές έρευνες για εξεύρεση εμβολίου, στο μέλλον θα μεσολαβούν διαστήματα χωρίς φαρμακευτική προστασία των ανθρώπων, καθώς οι πιθανότητες μεταλλάξεων και εμφάνισης και διάδοσης νέων ιών SARS είναι μεγάλες και ο κίνδυνος επαναλαμβανόμενων πανδημιών υψηλός³.

Η αδυναμία ελέγχου της διάδοσης του Covid-19, με τη χρήση των προηγμένων εργαλείων που διαθέτει ο ιατρικός κλάδος, οδήγησε στην υιοθέτηση, προ πολλού, ξεχασμένων πολιτικών που εφαρμόστηκαν από την αρχαιότητα και μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν η διάδοση των εμβολίων και των αντιβιοτικών (μετά το 1943) επέ-

3. Η εμφάνιση όλο και περισσότερο νέων ασθενειών για τις οποίες δεν είναι διαθέσιμα αποτελεσματικά φάρμακα ή θεραπείες επανέφερε στο προσκήνιο τον κίνδυνο πανδημιών και την ανάγκη ανάπτυξης μηχανισμών πρόληψης και αντιμετώπισης των κινδύνων με ισχυρή κρατική παρέμβαση. Ήδη το 1995 η ιατρική κοινότητα των ΗΠΑ κατέγραψε 29 νέες επιδημικές ασθένειες και 20 επανεμφανιζόμενες που θεωρούνταν ως εκλιπούσες από το 1973 (όπως αναφέρεται στο Filder, 2004: 43), ενώ το 2020 είναι γνωστοί περίπου 160 κορονοϊοί οι οποίοι είναι επικίνδυνοι για τον άνθρωπο και εντοπίζονται στις νυχτερίδες και τα άλλα ζώα και πάνω από 1.000 συνολικά ιοί που ενδέχεται να μολύνουν τους ανθρώπους (Davis, 2020).

τρεψαν τον έλεγχο και τον περιορισμό των επιδημιών χωρίς μέτρα επιτήρησης και περιορισμού της ελευθερίας μετακίνησης ανθρώπων και εμπορευμάτων. Σ' αυτή τη συγκυρία, η ρυθμιστική πολιτική του ΠΟΥ αποκτά σημαντική γεωπολιτική αξία καθώς επιδρά καθοριστικά στις πολιτικές καραντίνας και απαγόρευσης κυκλοφορίας που εφαρμόζουν τα κράτη.

Η ρυθμιστική αρμοδιότητα του ΠΟΥ, έναντι των κρατών μελών του, ενισχύθηκε σημαντικά το 2003, όταν για την αντιμετώπιση της ελλιπούς πληροφόρησης που παρείχε η Κίνα και άλλες χώρες για τον SARS-Covid-2 θεσμοθετήθηκε η δυνατότητα συνεργασίας με μη κυβερνητικές οργανώσεις⁴ για τη συλλογή στοιχείων αναφορικά με τα κρούσματα των επιδημιών και τις επιπτώσεις τους και παραχωρήθηκε στην οργάνωση η αρμοδιότητα δημοσίευσης εκθέσεων και συστάσεων περιορισμού των μετακινήσεων για τον έλεγχο των επιδημιών, ανεξάρτητα από τη σύμφωνη γνώμη των κρατών μελών της που θίγονται από αυτά (Filder, 2004). Με αυτή την αρμοδιότητα επηρεάζει τη διακίνηση προϊόντων και ανθρώπων και διαιμορφώνει τις συνθήκες παραγωγής και άντλησης υπεραξίας και αποδυναμώνεται ο ρόλος του διεθνούς επιθεωρητή που διατηρούν για τον εαυτό τους οι ΗΠΑ μέσω του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας.

Η Κίνα, όμως, αποδείχθηκε άριστος μαθητής της εμπειρίας που αποκτήθηκε από τη διαχείριση της επιδημίας SARS του 2002-3. Με το ξέσπασμα της επιδημίας του Covid-19 στα τέλη του 2019 συμμορφώθηκε άμεσα με τους κανονισμούς και τις συστάσεις του ΠΟΥ περιορίζοντας σημαντικά τη διάδοσή του. Ο εκτεταμένος ρόλος του κράτους στην οικονομία και τα διαθέσιμα οικονομικά πλεονάσματα της επέτρεψαν να διαχειριστεί αποτελεσματικά την οικονομική επιβράδυνση που προκλήθηκε από το lockdown περιορίζοντας ταυτόχρονα την έκταση της επιδη-

4. Επίσημα ο ΠΟΥ συνεργάζεται με 189 ΜΚΟ και ανεπίσημα με άλλες 240 διαμορφώνοντας ένα ισχυρό πληροφοριακό και συντονιστικό δίκτυο που ενίστε λειτουργεί και ως δίκτυο επιτήρησης, χωρίς να ελέγχεται από τα επίσημα κράτη μέλη του και κυρίως, είναι εκτός ελέγχου των ΗΠΑ.

μίας στην επικράτειά της (Horton, 2020, 87-88). Αντίθετα, οι ΗΠΑ και άλλα νεοφιλελεύθερα καθεστώτα (π.χ. Ενωμένο Βασίλειο, Βραζιλία), απρόθυμα να χρηματοδοτήσουν κρατικές παρεμβάσεις και να αναλάβουν δράσεις που περιορίζουν το εμπόριο, επεδίωξαν να αξιοποιήσουν την πηγή προέλευσης της πανδημίας για να εντείνουν τον εμπορικό πόλεμο ενάντια στην Κίνα. Έτσι, οι επιδημίες και οι πολιτικές που υιοθετούνται για την αντιμετώπισή τους, αναδεικνύονται, για άλλη μία φορά, σε καθοριστικές παραμέτρους γεωπολιτικών ανακατατάξεων και αναδιευθετήσεων των σχέσεων κεφαλαίου/εργασίας (Filder, 2004· Horton, 2020: 32,38-39)

Τα μέτρα που έλαβαν, με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη καθοδήγηση της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας, τα περισσότερα κράτη, για τον έλεγχο της πανδημίας μπορούμε να τα διακρίνουμε σε τρεις κατηγορίες:

α) Αυτά που στοχεύουν στον περιορισμό και τον έλεγχο της πανδημίας, β) αυτά που επικεντρώνονται στην αντιμετώπιση των συνεπειών της πανδημίας στην υγεία και την επιβίωση των ανθρώπων και γ) τα μέτρα πολιτικής που υιοθετούνται για τον περιορισμό των αρνητικών επιπτώσεων των προηγούμενων μέτρων.

α) Πολιτικές περιορισμού και ελέγχου της πανδημίας

Τα μέτρα που αναφέρονται στον έλεγχο της πανδημίας –απουσία εμβολίου και αποτελεσματικών φαρμάκων– επικεντρώνονται στον περιορισμό της μεταδοτικότητας και περιλαμβάνουν πολιτικές απομόνωσης που έχουν εφαρμοστεί από την αρχαιότητα και μέχρι τον ΒΠΠ όπως είναι η καραντίνα, τα ειδικά κέντρα φροντίδας και εγκλεισμού όσων νοσούν. Περιλαμβάνουν επίσης μέτρα που εμφανίζονται για πρώτη φορά όπως είναι η επιτήρηση μέσω ψηφιακών εφαρμογών, διαγνωστικά τεστ στον γενικό πληθυσμό και πρωτόκολλα ιχνηλάτησης των επαφών των ασθενών αλλά και την υποχρεωτική διακοπή οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων και συνολική απαγόρευση της κυκλοφορίας (lockdown).

Η καραντίνα θεσμοθετήθηκε ως μέτρο περιορισμού των επιδημιών στη Ραγκούσα της Ιταλίας το 1465 και τη Βενετία το 1485 και μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα διαρκούσε 40 μέρες για τα πλοία που προσέγγιζαν τα λιμάνια της Ευρώπης προερχόμενα από χώρες με εξάρσεις επιδημιών. Περιορίζε αλλά δεν εξάλειφε την επιδημία αφού τα τρωκτικά (κυρίως ποντίκια) και οι ψύλλοι που ήταν υπεύθυνοι για τη διάδοση της πανούκλας κατέβαιναν στη «νέα στεριά» χρησιμοποιώντας τους κάβους των караβιών (McNeil, 1976, 151). Παρεμπόδιζε, όμως, σημαντικά το «ελεύθερο εμπόριο» και όσες χώρες ή περιοχές είχαν ανεπτυγμένες διεθνείς εμπορικές συναλλαγές, όπως το Ενωμένο Βασίλειο ή το Αμβούργο, ήταν απρόθυμες να την εφαρμόσουν και την κατάργησαν τον 19ο αιώνα δίνοντας έμφαση σε μέτρα ατομικής προστασίας και βελτίωσης των υποδομών υγιεινής των μεγαλουπόλεων για την ανάπτυξη των οποίων πρωτοστάτησε ο μαθητής του Bentham, Chadwick (Baldwin, 2004: 529). Αντίθετα, χώρες με περιορισμένες εμπορικές σχέσεις, αυταρχικό πολιτικό καθεστώς και αδύνατο διοικητικό μηχανισμό, προτιμούσαν την επιβολή καραντίνας (Ackernecht, 1982· McNeil, 1976· Baldwin, 2004).

Ωστόσο, στον 21ο αιώνα που τα νεοφιλελεύθερα καθεστώτα παρακμάζουν και ο διοικητικός τους μηχανισμός (επιτελικό κράτος) είναι αναποτελεσματικός και στηρίζεται στην ανάθεση σημαντικών τομέων του κράτους στην αγορά, τείνουν προς την περισσότερο ή λιγότερο ελεγχόμενη «ανοσία αγέλης», σε συνδυασμό με μέτρα που ενισχύουν την «οιονεί αγορά», παρά προς τα μέτρα ενίσχυσης της άμεσης κρατικής παρέμβασης και αύξησης των δημόσιων δαπανών για δημόσιες υποδομές υγείας. Αυτές οι πολιτικές, ενίοτε, συμπληρώνονται από μέτρα επιλεκτικής καραντίνας που επικεντρώνονται στην απομόνωση και την απαγόρευση εισόδου και διακίνησης προϊόντων και ανθρώπων από συγκεκριμένες περιοχές που εμφανίζουν υψηλό επιδημιολογικό φορτίο (Horton, 2020, 36-37).

Μπροστά στην απροθυμία περιορισμού της ελεύθερης αγοράς από τα κράτη, η

επιτήρηση μέσω ψηφιακών εφαρμογών, τυχαίων διαγνωστικών τεστ και πρωτοκόλλων ικνυλάττησης των επαφών των ασθενών, είναι ένα ιδιαίτερα αποτελεσματικό εργαλείο για την εξειδίκευση και στοχοθέτηση των μέτρων περιορισμού της πανδημίας. Αυτά τα μέτρα, όμως, περιορίζουν τα ατομικά δικαιώματα όταν έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα όπως στην Ν. Κορέα, την Κίνα και στους ναυτεργάτες στο λιμάνι της Αμβέρσας και ενδέχεται να οδηγήσουν σε έλεγχο των προσωπικών δεδομένων πολιτών και εργαζομένων (Ponce Del Castillo, 2020).

Παράπλευρος κίνδυνος αυτών των μεθόδων είναι, επίσης, η εκδήλωση φαινομένων ρατσισμού απέναντι σε ομάδες που εμφανίζουν υψηλά ποσοστά νοσηρότητας, σε ομάδες που είναι ευάλωτες αλλά και την προνομιακή μεταχείριση όσων αποκτούν ανοσία ή και διαθέτουν πιστοποιητικά αυτής της ανοσίας. Έτσι, ενέχει ο κίνδυνος ενεργοποίησης «φίλτρων» κοινωνικού διαχωρισμού που επιτρέπουν ή αποτρέπουν την είσοδο σε χώρους εργασίας αλλά και άλλους κοινωνικούς χώρους (Horton, 2020: 38,60).

Το τρίτο μέτρο που επιλέχθηκε για τον περιορισμό της πανδημίας, είναι αυτό της απαγόρευσης κυκλοφορίας (lockdown). Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ (Σεπτ. 2020), το 50% των κρατών μελών του επέβαλε μέτρα περιορισμού της κυκλοφορίας και της οικονομικής δραστηριότητας, παράλληλα με το κλείσιμο σχολείων και την απαγόρευση των συγκεντρώσεων.

Η απαγόρευση της κυκλοφορίας ανθρώπων με σκοπό τη μείωση των μετακινήσεων στο ελάχιστο αναγκαίο επίπεδο είχε ως αποτέλεσμα το υποχρεωτικό πάγωμα της δραστηριότητας πολλών τομέων της οικονομίας. Αποτέλεσμα αυτού του μέτρου ήταν η βαθιά οικονομική ύφεση και η αναγκαστική ανεργία μεγάλου ποσοστού εργαζομένων, κυρίως στους κλάδους των υπηρεσιών (λιανεμπόριο, μεταφορές, επιχειρηματικές υπηρεσίες και υπηρεσίες ψυχαγωγίας, αναψυχής, προσωπικές υπηρεσίες κ.ά.).

Ειδικότερα στην Ελλάδα, μετά από 15 μέρες εφαρμογής μέτρων «κοινωνικής

αποστασιοποίησης» σε εθελοντική βάση, η κυβέρνηση επέβαλε γενικό lockdown και κλείσιμο των συνόρων για 55 μέρες (10 Μάρτη-4 Μάη 2020). Πίσω, από αυτό το δρακόντειο και οδυνηρό μέτρο κρυβόταν η προσδοκία ότι σύντομα θα εξαλείφονταν τα κρούσματα κορονοϊού και θα ακολουθούσε ένα «εκπληκτικό success story» για τον ελληνικό τουρισμό όπως έγινε μερικά χρόνια πριν. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη δεκαετή κρίση χρέους, οι αναταραχές που σημειώθηκαν κατά τη διετία της Αραβικής Άνοιξης (2010-12) και η μεγάλη μείωση του κατά κεφαλή κόστους διαμονής των τουριστών στην Ελλάδα (από 697 ευρώ το 2009 σε 580 ευρώ το 2015) οδήγησαν σε εκτίναξη του αριθμού των τουριστών από 14,9 εκ. το 2009 σε 31,3 εκ. άτομα και τα ετήσια έσοδα από 10,4 δισ. ευρώ σε 17,7 δισ. ευρώ αντίστοιχα (ΣΕΤΕ, 2020).

Με την έγκαιρη και καθολική επιβολή του lockdown, οι νεοφιλελεύθεροι κυβερνώντες ευελπιστούσαν πως η χώρα θα εκμηδένιζε τα κρούσματα κορονοϊού και θα καρπώνονταν το μεγαλύτερο μέρος των τουριστών που θα έχανε η Ισπανία και η Ιταλία. Αλλοίμονο! Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, που επικράτησε μετά το 1995, ανέδειξε, κατά την περίοδο της πανδημίας, τη βαθιά αλληλεξάρτηση και ευθραυστότητα των ανεπτυγμένων οικονομιών. Ο ρυθμός μετάδοσης του ιού περιορίστηκε αλλά δεν εκμηδενίστηκε και επανήλθε με το πέρας της καλοκαιρινής ραστώνης.

Το lockdown και η ύφεση που το συνόδευσε επηρέασαν πολύπλευρα τα επικρατούντα εργασιακά καθεστώδες. Πολλές μη χειρωνακτικές δραστηριότητες που μπορούν να εκτελεστούν από απόσταση μετατράπηκαν σε τηλεργασία. Η τηλεργασία στην Ελλάδα ήταν ήδη θεσμοθετημένη ως εθελοντική επιλογή, με τη ΓΣΣΕ του 2006-2007 (Προσάρτημα Β). Νομικοί όροι άσκησης της τηλεργασίας ρυθμίζονται με το άρθρο 5 του ν. 3846/2010 που προσδιόρισε τους κανόνες και τις διαδικασίες μετατροπής της συμβατικής απασχόλησης σε τηλεργασία καθώς και το πλαίσιο εφαρμογής και κάλυψης του κόστους που προκαλείται από την τελευ-

ταία. Στην πράξη, όμως, παρέμεινε πολύ περιορισμένη και κατά κανόνα, άτυπη. Ως μέτρο προστασίας ενάντια στη μόλυνση από τον Covid-19 επιβλήθηκε υποχρεωτικά με τη μορφή της υποχρεωτικής εξ αποστάσεως διδασκαλίας από τις 16 Μαρτίου 2020 στα λύκεια και κατόπιν στα πανεπιστήμια και τις υπόλοιπες βαθμίδες της δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης. Κατόπιν, θεσμοθετήθηκε ως δικαίωμα των εργαζομένων που ανήκουν σε ευπαθείς ομάδες και τα εργασιακά τους καθήκοντα μπορούν να ασκηθούν εξ αποστάσεως, είτε μέσω υπολογιστή είτε μέσω τηλεφώνου (ΠΝΠ 22-8-2020). Ταυτόχρονα, η υποχρέωση των επιχειρήσεων να δημιουργήσουν συνθήκες «απόστασης» στον χώρο εργασίας την επέβαλε και στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, αρχικά «άτυπα» με την αξιοποίηση της δυνατότητας μερικής αναστολής δραστηριοτήτων και σε εθελοντική βάση. Από το Σεπτέμβριο του 2020, όμως, εντάχθηκε στη στρατηγική της επιλεκτικής καραντίνας και επιβάλλεται υποχρεωτικά για το 40% του προσωπικού που μπορεί να εργάζεται από απόσταση εκεί όπου εφαρμόζονται μέτρα αυξημένης επιτήρησης και περιορισμοί στην κυκλοφορία (Ν. 4727/2020).

Η θεσμοθέτηση αναγκαστικής εφαρμογής της τηλεργασίας υπό το καθεστώς έκτακτης ανάγκης και η ενδεχόμενη μονομερής παράτασή της, για τους ίδιους λόγους, διαμορφώνει, de facto, το θεσμικό περιβάλλον και τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες για την επίκλησή της και σε άλλες περιπτώσεις στο μέλλον. Καταστάσεις που ενδέχεται να επενδυθούν θεσμικά με το «καθεστώς έκτακτης ανάγκης» είναι, για παράδειγμα, η διευκόλυνση της αναδιάρθρωσης επιχειρήσεων αλλά και η συνολικότερη επαναρύθμιση του εργασιακού καθεστώτος σε πολλούς κλάδους της οικονομίας στους οποίους πολλές δραστηριότητες ψηφιοποιούνται ραγδαία (π.χ. ασφαλίσεις, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, υπηρεσίες γραφείου κ.ά.).

Αν και με την τηλεργασία αποφεύγεται, προσωρινά, η απόλυση σημαντικού αριθμού εργαζομένων και διασφαλίζεται η απασχόληση των εργαζομένων που ανήκουν σε ευπαθείς ομάδες, μέρος του

λειτουργικού κόστους των επιχειρήσεων (θέρμανση-ψύξη, καθαριότητα, ηλεκτρική ενέργεια, χρήση εξοπλισμού) μεταφέρεται στον εργαζόμενο παρά τις θεσμικές προβλέψεις περί του αντιθέτου. Επιπλέον, στην τηλεργασία αναδιευθετείται η μέθοδος αμοιβής της εργασίας και η διαδικασία επιτήρησης και ελέγχου της συμπεριφοράς και της απόδοσης του εργαζόμενου που, πλέον, κρίνεται όχι με βάση την ανταπόκρισή του στο ρυθμό που επιβάλλει η γραμμή παραγωγής ή ο χρόνος αναμονής του πελάτη αλλά την επίτευξη, εκ των προτέρων, διατυπωμένων κριτηρίων και στόχων. Έτσι, αν και επιτρέπει στον εργαζόμενο μία σχετική ευχέρεια στη διαχείριση του εργάσιμου χρόνου του, η σύμβαση χρόνου μετατρέπεται, de facto, σε σύμβαση έργου.

Τέλος, η διαπραγματευτική θέση του εργαζόμενου, έναντι του εργοδότη, αδυνατίζει καθώς συρρικνώνεται περαιτέρω η ήδη περιορισμένη συνδικαλιστική συμμετοχή. Η γενίκευση της τηλεργασίας, εξατομικεύοντας το ρυθμό, τον τόπο και τις συνθήκες εργασίας του κάθε τηλεεργαζόμενου, υπονομεύει τη συνείδηση του συλλογικού χαρακτήρα της παραγωγής από μέρους των εργαζομένων. Βασισμένη πρωτίστως στην ηλεκτρονική επικοινωνία, εκτοπίζει τη διά ζώσης επαφή και προφορική διαβούλευση των εργαζομένων, υποσκάπτοντας τα θεμέλια της αλληλοβοήθειας και της αλληλεγγύης που ιστορικά επέδειξαν απέναντι στο κεφάλαιο (Ρομπόλης και Δημουλάς, 1998).

Στο πλαίσιο του lockdown οι λειτουργίες των επιχειρήσεων που δεν είναι αναγκαίες για τη παραγωγή και διακίνηση βασικών αγαθών ανεστάλησαν συνολικά (π.χ. γυμναστήρια, θέατρα, κινηματογράφοι, συναυλίες, εκδρομές, υπηρεσίες προσωπικής φροντίδας κ.ά.). Άλλες, αναγκαίες για τη λειτουργία των επιχειρήσεων αιχμής, δραστηριότητες, πραγματοποιούνται εκ περιτροπής από τους εργαζόμενους του ίδιου τμήματος (π.χ. εργασίες συντήρησης και στοιχειώδους λειτουργίας της έδρας και των παραρτημάτων των επιχειρήσεων). Ως αποτέλεσμα, καθιερώθηκε ένα ιδιότυπο καθεστώς διαθεσιμότητας για μεγάλο μέρος

των εργαζομένων που είναι απασχολούμενοι χωρίς να εργάζονται και να αμείβονται όπως πριν. Δηλαδή, γενικεύτηκε η επισφάλεια που επικρατούσε σε μεγάλο ποσοστό των εργαζομένων με καθεστώς ευέλικτων ή/και άτυπων εργασιακών σχέσεων. Από την καραντίνα και την απαγόρευση της κυκλοφορίας επηρεάστηκαν, επίσης, οι μετακινούμενοι και οι εποχιακοί εργαζόμενοι και, κυρίως, όσοι εργάζονται σε άλλη χώρα (οδηγοί φορτηγών, ναυτικοί, εποχιακοί εργάτες-μετανάστες στη συγκομιδή αγροτικών προϊόντων, διασυνοριακά μετακινούμενοι εργαζόμενοι [Rasnača, 2020]).

Τέλος, στις δραστηριότητες που είναι απαραίτητες για την κάλυψη βασικών αναγκών, οι ρυθμοί εργασίας εντατικοποιήθηκαν προκειμένου να ανταποκριθούν στην αυξανόμενη ζήτηση (καταστήματα τροφίμων, σουπερμάρκετ, μεταφορές, ταχυμεταφορές, καθαριότητα, υγεία κ.ά.).

β) Μέτρα πολιτικής για την αντιμετώπιση των συνεπειών της πανδημίας στην υγεία και τη ζωή

Εδώ περιλαμβάνονται οι πρωτοβουλίες που συνδέονται με την αυξημένη ζήτηση για υπηρεσίες υγιεινής (καθαριότητα, απολυμνήσεις, φροντίδα ασθενών-θεραπεία) όπου οι ρυθμοί εργασίας εντατικοποιήθηκαν και με επίκληση το καθεστώς έκτακτης ανάγκης ευελικτοποιήθηκαν ακόμα περισσότερο (αυξημένη ημερήσια απασχόληση, μειωμένα διαλείμματα, «άτυπη» παράβλεψη κανόνων υγιεινής και ασφάλειας). Σε αρκετά κράτη θεσμοθετήθηκε η 12ωρη συνεχής απασχόληση των εργαζομένων στον κλάδο της υγείας και μειώθηκαν τα διαλείμματα ανάπαυσης μεταξύ δύο διαφορετικών βάρδιών (Nguyen et al., 2020). Στην Ελλάδα, από την αρχή της λήψης μέτρων (Μάρτης 2020) ανεστάλησαν όλες οι κανονικές άδειες του προσωπικού στις υπηρεσίες υγείας μέχρι και το τέλος Σεπτεμβρίου 2020. Ως αποζημίωση του υπερβολικού φόρτου εργασίας τους δόθηκε ως εφάπαξ επιμίσθιο μισός μηνιαίος μισθός.

Υπό το καθεστώς της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, οι εργαζόμενοι στον κλάδο της υγείας δυσκολεύονται στη χρήση των

αδειών ειδικού σκοπού για τη φροντίδα των παιδιών που μένουν στο σπίτι τους, εξαιτίας ασθένειας ή και διακοπής της λειτουργίας των σχολείων. Οι ελλείψεις προσωπικού στα δημόσια νοσοκομεία και η επιβάρυνση των εργαζομένων, που κάνουν χρήση της άδειας ειδικού σκοπού με τη χρέωση του 1/4 των ημερών ως κανονική άδεια ανάπαυσης, κάνουν απαγορευτική τη χρήση της. Αν και σε ορισμένα κράτη (π.χ. Γερμανία) οι δομές φροντίδας δεν έκλεισαν ολοκληρωτικά αλλά παρέμειναν σε ολιγομελή λειτουργία για τη διευκόλυνση της απασχόλησης όσων εργάζονται στους τομείς της υγείας κι εκεί που δεν ανεστάλη η λειτουργία των επιχειρήσεων, στην Ελλάδα δεν υπήρξε ανάλογη πρόνοια και τη φροντίδα των παιδιών όσων εργάζονται σε κλάδους αιχμής την αναλαμβάνουν οι μη εργαζόμενοι στενοί συγγενείς τους ή οι ίδιοι οι εργαζόμενοι απασχολούμενοι σε διαφορετικές, μεταξύ τους, βάρδιες.

Ένα σημαντικό πρόβλημα που προέκυψε για αυτού του είδους τις επαγγελματικές δραστηριότητες είναι ο αυξημένος κίνδυνος έκθεσης των εργαζομένων στην πιθανότητα μόλυνσης από τον Covid-19. Η κυβέρνηση έδωσε έμφαση στη χρήση ατομικών μέσων προστασίας (μάσκες, γάντια, στολές, αντισηπτικά) και την τήρηση κανόνων αυτοπροστασίας από μέρους των εργαζομένων και σε πολλές περιπτώσεις υποβαθμίστηκε η ευθύνη του εργοδότη. Σε κείνες τις παραγωγικές δραστηριότητες που είναι αδύνατη η πιστή τήρηση των απαραίτητων αποστάσεων (εργοστάσια, κατασκευές, νοσοκομεία) η ευθύνη των εργοδοτών περιορίζεται στην παροχή ατομικών μέσων προστασίας. Το αίτημα αρκετών συνδικάτων για αναγνώριση του Covid-19 ως επαγγελματική ασθένεια, για τους εργαζόμενους σε αυτές τις παραγωγικές δραστηριότητες, απορρίπτεται προκειμένου να αποφευχθεί το επιπλέον κόστος που κάτι τέτοιο συνεπάγεται για τον εργοδότη (Nguyen et al., 2020).

Η μερική άρση της απαγόρευσης κυκλοφορίας μετά από 55 μέρες και η υποχρέωση τήρησης αποστάσεων ασφαλείας, έθεσε, επίσης, νέους κανόνες άσκησης των δραστηριοτήτων για πολλά επαγ-

γέλυμα και ειδικεύσεις. Ειδικότερα, στα μέσα μαζικής μεταφοράς η πληρότητα σε επιβάτες αρχικά περιορίστηκε στο 50% και σταδιακά αυξήθηκε έως και 65% χωρίς επαρκή ενίσχυση των μέτρων υγιεινής και στα πλοία στο 80 και 85%, μεταφέροντας την ευθύνη για την προστασία της υγείας στη σχολαστική χρήση ΜΑΠ από τους εργαζόμενους και τους επιβάτες (Αριθμ. Δ1α/ΓΠ.οικ. 36857, Αριθμ. Δ1α/ΓΠ.οικ. 48976).

Ένα ακόμα μέτρο που θεσμοθετήθηκε για την προστασία της υγείας και της ζωής είναι η δημιουργία ειδικών χώρων υποδοχής και φροντίδας των μολυσμένων από τον Covid-19, κατά τα πρότυπα των λοιμοκαθαρτηρίων (lazaretos) τα οποία αποτελούσαν τον κανόνα για την αντιμετώπιση της λέπρας από την αρχαιότητα και μέχρι τον ΒΠΠ.

Σε πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, δεν κατασκευάστηκαν, νέες, ειδικού τύπου, εγκαταστάσεις όπως στην Κίνα. Τα κέντρα αναφοράς και φροντίδας των ασθενών του Covid-19 εγκαταστάθηκαν σε υφιστάμενες δομές πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας και στα δημόσια νοσοκομεία που έπαψαν να δέχονται τακτικού χαρακτήρα περιστατικά υγείας, υποβαθμίζοντας, σημαντικά, τις υπηρεσίες προς τους ασθενείς από άλλα νοσήματα. Τους τελευταίους το σύστημα της δημόσιας υγείας τους κατεύθυνε προς τα ιδιωτικά θεραπευτήρια, διπλασιάζοντας, παράλληλα, το ημερήσιο νοσήλιο για τις ιδιωτικές ΜΕΘ από 800 σε 1600 ευρώ τη μέρα (Αριθμ. οικ. 1542/2020).

Ένα άλλο μέτρο πολιτικής, με σημαντικές μεσο-μακροπρόσθεσμες επιπτώσεις στην απασχόληση και την ανεργία, είναι η επιτάχυνση κατασκευής και υιοθέτησης ψηφιακών εφαρμογών για πολλές διαδικασίες και πρωτόκολλα συναλλαγής σε επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών, αλλά και το δημόσιο. Η ψηφιακή αυτοματοποίηση και η ρομποτική προηγήθηκαν της υγειονομικής κρίσης (Schwab, 2016). Ωστόσο, οι ρυθμοί επέκτασης και το εύρος αντικατάστασης των υφιστάμενων εργασιακών δραστηριοτήτων δεν οδηγούσε σε τόσο απότομη εκτόπιση της ζωτανής από τη νεκρή εργασία. Η κατάστα-

ση έκτακτης ανάγκης που θεσμοθετήθηκε ως απόρροια της πανδημίας, επιτάχυνε την υιοθέτηση ψηφιακών εφαρμογών χωρίς να προηγηθούν διαδικασίες διαβούλευσης και διαπραγμάτευσης με τους εργαζόμενους και τους εκπροσώπους τους, με απρόβλεπτες συνέπειες για την εργασία εκατομμυρίων ανθρώπων. Μεγάλο μέρος των συναλλαγών των επιχειρήσεων με τους πελάτες ή του δημοσίου με τους πολίτες, ψηφιοποιήθηκαν ταχύτατα και εκτελούνται χωρίς τη μεσολάβηση προσωπικού, προκαλώντας τη μείωση της απασχόλησης. Εδώ περιλαμβάνονται ο τραπεζικός τομέας, οι υπηρεσίες ασφάλισης, η ανάπτυξη των τηλεπληρώσεων, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση και οι τηλεπικοινωνίες. Αυτού του είδους οι εργασιακές δραστηριότητες διενεργούνται, πλέον, άμεσα από τον πελάτη ή τον πολίτη χωρίς τη μεσολάβηση προσωπικού παρά μόνο σε πολύ αναγκαίες περιπτώσεις (κατά κανόνα μέσω τηλεργασίας)⁵. Ως αποτέλεσμα επιταχύνεται η μείωση της απασχόλησης κυρίως στους τομείς που αποτέλεσαν τη διέξοδο για τον μεταβιομηχανικό καπιταλισμό.

Η άποψή μου είναι ότι η διαδικασία αυτοματοποίησης θα επιταχυνθεί και στη μεταποίηση με την εισαγωγή της ρομποτικής σε μεγάλα τμήματα της παραγωγής καθώς έτσι θα περιοριστούν οι «αυξημένες δαπάνες για την τήρηση μέτρων υγιεινής και ασφάλειας» (αποστάσεις, ΜΑΠ) και θα διασφαλίζεται η απρόσκοπτη παραγωγή. Με τη ρομποτική, εκπνδνίζονται οι πιθανότητες διακοπής της παραγωγής, όχι μόνο από τις ενδεχόμενες απεργίες και αναταραχές αλλά και από τα μέτρα που εφαρμόζονται όταν εμφανίζονται κρούσματα της ασθένειας στο προσωπικό. Επίσης, επιτυγχάνεται η αναδιάρθρωση των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας των οποίων η ομαλή λειτουργία υπονομεύεται από τα ενδεχόμενα lockdowns, σε περιοχές του παγκόσμιου Νότου όπου έχει μεταφερθεί το μεγαλύ-

5. Για την επιτάχυνση της γενικευμένης εφαρμογής της ψηφιακής διακυβέρνησης θεσμοθετήθηκε με ευρεία συναίνεση ένα νέο θεσμικό καθεστώς (Ν. 4727/2020).

τερο μέρος της παγκόσμιας μεταποιητικής δραστηριότητας.

γ) Πολιτικές αντιμετώπισης των συνεπειών που προκαλούν τα μέτρα για τον περιορισμό της πανδημίας

Τα μέτρα περιορισμού της πανδημίας προκαλούν σημαντικές διαταραχές στην ομαλή λειτουργία του κυκλώματος παραγωγή-κυκλοφορία-κατανάλωση. Η διακοπή την ομαλής ροής, ενδιάμεσων προϊόντων, στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας εξαιτίας των μέτρων καραντίνας ή/και lockdown στα κράτη όπου παράγονται μέρη της αλυσίδας παραγωγής τελικών προϊόντων, οδηγεί σε επιβράδυνση ή/και αναστολή της λειτουργίας παραγωγικών διαδικασιών σε άλλα κράτη όπου ενδεχομένως δεν εφαρμόζονται ή είναι χαλαροί οι κανόνες περιορισμού της κυκλοφορίας. Το ίδιο συμβαίνει και με τα αγαθά τελικής κατανάλωσης που, ενώ παράγονται και συσκευάζονται σε μία περιοχή καταναλώνονται σε διαφορετικά κράτη. Επιπλέον, ενδέχεται να υπάρχουν περιορισμοί της κυκλοφορίας σε κράτη που αποτελούν περιοχές διέλευσης των προϊόντων, όταν το διεθνές εμπόριο διεξάγεται με χερσαία μέσα μεταφοράς (φορτηγά-τρένα). Έτσι, εκτός από τη μείωση της παραγωγής μειώνεται και η πώληση-κατανάλωση των, ήδη, παραχθέντων προϊόντων με αποτέλεσμα να μεγαλώνει το έλλειμμα ρευστότητας των επιχειρήσεων, να επιδεινώνεται η ύφεση και να αυξάνεται περισσότερο η ανεργία⁶. Για την ενίσχυση των κεφαλαίων κίνησης που διαθέτουν οι επιχειρήσεις, τα περισσότερα κράτη υιοθέτησαν μέτρα άμεσης απόδοσης όπως είναι η αναστολή πληρωμής των υποχρεώσεων τους προς το κράτος (φόροι-εισφορές), η διευκόλυνση στην εξόφληση των δανείων και η παροχή νέων δανείων με ευνοϊκότερους από τους όρους που επικρατούσαν πριν την υγειονομική κρίση.

Στην Ελλάδα αυτού του είδους τα μέτρα εφαρμόστηκαν άμεσα και περιλαμβάνουν την αναστολή καταβολής φορο-

λογικών υποχρεώσεων και εισφορών στα ασφαλιστικά ταμεία και τη μείωση των ενοικίων κατά 40%, με επιδότηση 1/3 του ποσού της μείωσης από το κράτος. Η βασική ιδεολογική αρχή που ακολούθησε η ελληνική κυβέρνηση για την ενίσχυση της ρευστότητας είναι το μούρασμα του κόστους των μέτρων μεταξύ κράτους, εργοδοτών και εργαζομένων κατά το 1/3, στην κάθε πλευρά. Αποτέλεσμα αυτής της αρχής είναι η περαιτέρω μείωση των μισθών και ημερομισθίων των εργαζομένων που αμείβονται πάνω από τον βασικό μισθό⁷. Επιπλέον, ενεργοποιήθηκε το πρόγραμμα «Επιστρεπτέα Προκαταβολή» με το οποίο οι επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 500 εργαζόμενους, εφόσον δεν προβαίνουν σε απολύσεις, λαμβάνουν δάνεια με πολύ χαμηλά επιτόκια και απαλλάσσονται από την καταβολή δόσεων για πέντε έτη, ενώ η εξόφληση του δανείου θα πρέπει να γίνει εντός μίας τετραετίας μετά τα πέντε χρόνια της απαλλαγής (Αριθμ. ΓΔΟΥ 94 /2020).

Πολλά κράτη αποφάσισαν, επίσης, την παροχή επιδοτήσεων για τη γενικευμένη εφαρμογή της εκ περιτροπής εργασίας, προκειμένου να αποφευχθούν οι απολύσεις και να περιοριστεί η επίσημη ανεργία. Συνήθως, η εκ περιτροπής εργασία περιλαμβάνει τη μείωση του χρόνου εργασίας κατά 50% και την επιδότηση της απώλειας του μισθού από το κράτος έτσι ώστε να αναπληρώνεται ένα μέρος του απολεσθέντος εισοδήματος. Το ποσό της κρατικής επιδότησης ποικίλει και συναρτάται με τη διάρκεια αλλά και το καθεστώς κοινωνικής προστασίας του κάθε εθνικού κοινωνικού σχηματισμού, αλλά ποτέ δεν καλύπτεται το 100% του μισθού. Το μέτρο της γενικευμένης εκ περιτροπής εργασίας με την προτροπή και επιδότηση μέρους της αμοιβής της εργασίας από το κράτος εφαρμόστηκε –με μπροστάρη τη Γερμανία– κατά τη χρηματοδοτική κρίση

7. Ο μέσος μηνιαίος μισθός στην Ελλάδα το 2020 είναι 1034 ευρώ μεικτά ή περίπου 855 ευρώ καθαρά και ο βασικός μισθός κυμαίνεται από 524 έως 641 ευρώ το μήνα ανάλογα με το σύστημα μισθοδοσίας και το ασφαλιστικό καθεστώς του κάθε εργαζόμενου, ενώ το επίδομα όσον είναι σε αναστολή εργασίας είναι 534 ευρώ το μήνα.

6. Ένας ακόμα τομέας στον οποίο επιδρούν οι ρυθμιστικές παρεμβάσεις του ΠΟΥ και η γεωπολιτική.

του 2008-9 σε πολλά κράτη και κρίθηκε ως επιτυχημένη πολιτική συγκράτησης της επίσημης ανεργίας και διατήρησης της απασχολησιμότητας των εργαζομένων (Müller and Schulten, 2020).

Στην Ελλάδα, η επιδότηση της εκ περιτροπής εργασίας θεσμοθετήθηκε με το πρόγραμμα «ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ» που εφαρμόζεται από τον Ιούνιο του 2020 (Αριθμ. οικ 23103/2020). Σ' αυτό το καθεστώς εντάχθηκαν κατά τους τρεις πρώτους μήνες περίπου 48.600 εργαζόμενοι 5.500 επιχειρήσεων, των οποίων η μηνιαία αμοιβή μειώθηκε από -20 έως -23%, με την προϋπόθεση να μην είναι κατώτερη από τον καθαρό βασικό μισθό του ανειδίκευτου εργάτη (Οικονομία, 26.08.2020). Αν σ' αυτή τη μείωση των μισθών και ημερομισθίων συνυπολογιστεί η απώλεια που υπέστη το εισόδημα των εργαζομένων κατά την κρίση χρέους (περίπου -30%) από τα τρία μνημόνια διάσωσης των δημοσίων οικονομικών (2011-2018), τότε η συνολική απώλεια εισοδήματος για τις εργαζόμενες τάξεις ξεπερνά το -50% κατά την τελευταία δεκαετία.

Μία παρεμφερής πολιτική, που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα για τη συγκράτηση της επίσημης ανεργίας, αφορά στα επιδόματα που δόθηκαν από το κράτος στους εργαζόμενους των οποίων διακόπηκε η σύμβαση εργασίας για όσο διάστημα είναι σε καθεστώς αναγκαστικής αναστολής των δραστηριοτήτων η επιχείρηση. Αυτές οι επιδοτήσεις ήταν 800 ευρώ εφάπαξ καθαρό και αφορολόγητο ποσό σε κάθε εργαζόμενο, ανεξαρτήτως εάν εργαζόταν με πλήρη ή με μερική απασχόληση και κάλυψαν διάστημα 45 ημερολογιακών ημερών. Εκεί, όμως, που επιβλήθηκε παράταση της αναστολής λειτουργίας (π.χ. εστίαση, αναψυχή, ξενοδοχεία) οι επιδοτήσεις συνέχισαν να καταβάλλονται μετά από επαναλαμβανόμενες –κατά περίπτωση– υπουργικές αποφάσεις. Το εφάπαξ επίδομα για κάθε εργαζόμενο, όμως, περιορίστηκε στα 534 ευρώ το μήνα (Αριθμ.οικ. 17788/346/2020). Μέχρι το Σεπτέμβριο του 2020 τέθηκαν σε αναστολή 205.984 επιχειρήσεις των οποίων ο κύκλος εργασιών μειώθηκε κατά -55,9%, ενώ για τις επιχειρήσεις κα-

ταλυμάτων και θεάματος-ακροάματος η μείωση ήταν -94,7 και -88,4% αντίστοιχα, στις αθλητικές δραστηριότητες -67,2 %, στην εστίαση -59,5% και στις υπηρεσίες γραφείου -77,7% (ΕΛΣΤΑΤ, 2020β).

Βασική προϋπόθεση για να δοθούν οι παραπάνω επιδοτήσεις προς τις επιχειρήσεις είναι να μην προβούν σε απολύσεις και να μη διακόψουν τη σύμβαση εργασίας όσων εργαζομένων είναι σε αναστολή, μετά την επαναλειτουργία τους. Σ' αυτό τον περιορισμό, όμως, δεν περιλαμβάνονται οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου. Επιπρόσθετα, δεν υιοθετήθηκε το αίτημα αρκετών συνδικάτων για απαγόρευση καταβολής μερισμάτων στους μετόχους των επιχειρήσεων που λαμβάνουν κρατικές επιδοτήσεις για τη διάσωσή τους (Müller and Schulten, 2020).

Παρά την εφαρμογή των παραπάνω μέτρων όμως, που επίσημα στόχευαν στη συγκράτηση της ονομαστικής ανεργίας, η υποαξιοποίηση της εργασίας κορυφώθηκε και η ύφεση σε παγκόσμιο επίπεδο εκτιμάται ότι το 2020 θα είναι στο -4,5%, ενώ σε πολλές χώρες θα αγγίξει ή και θα ξεπεράσει το -10% (Ενωμένο Βασίλειο, Αργεντινή, Ινδία, Μεξικό, Ιταλία, Γαλλία, Αργεντινή και τις περισσότερες χώρες της Ευρωζώνης) (Boone, 2020). Η ανεργία στα περισσότερα κράτη ανέβηκε κατά +3 ποσοστιαίες μονάδες, παρά τα μέτρα που αναλήφθηκαν για τον περιορισμό τους όπως η εκ περιτροπής εργασία και η τηλεργασία, ενώ στις ΗΠΑ εκτινάχθηκε από 3,5% στο 14,7% τον Απρίλιο του 2020 (OECD, 2020α:34).

Ειδικότερα, στην Ελλάδα ο γενικός δείκτης του κύκλου εργασιών στη βιομηχανία μεταβλήθηκε κατά -16,2% (-25,1% συγκριτικά με τον αντίστοιχο μήνα του 2019) το δωδεκάμηνο Ιούλιος 2019-Ιούλιος 2020, ενώ στην ενέργεια άγγιξε το -46,5% (ΕΛΣΤΑΤ, 2020α).

Ως αποτέλεσμα, το επίπεδο διαβίωσης των εργαζομένων επιδεινώθηκε, για πολλοστή φορά, κατά την τελευταία δεκαετία. Ενδεικτικά, στις υπηρεσίες καταλυμάτων και την εστίαση ο δείκτης απασχόλησης το 2020 μεταβλήθηκε κατά -39,5%, ο δείκτης ωρών εργασίας κατά -78,5% και των μισθών και ημερομισθίων

κατά -69,5%. Στις κατασκευές η μεταβολή ήταν -16,3% στην απασχόληση, -13,2% στις ώρες εργασίας και -6,9% στους μισθούς και τα ημερομίσθια, ενώ στις επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες η μεταβολή κατά -5,6%, -19,5% και -11,5% αντίστοιχα. Αν και στη μεταποίηση παρατηρήθηκε αύξηση της απασχόλησης κατά 1,0%, οι ώρες εργασίας μειώθηκαν κατά -12,6% και οι μισθοί και τα ημερομίσθια κατά -7,1%. Ο μόνος κλάδος της οικονομίας που εμφάνισε θετική πορεία –έστω και ασθενική (2,3, 2,3 και 0,9% αντίστοιχα)– ήταν η παροχή ηλεκτρισμού, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού (ΕΛΣΤΑΤ, 2020α).

Τέλος, το ελληνικό ΑΕΠ συρρικνώθηκε κατά -15,5% το δεύτερο τρίμηνο του 2020 και η μείωση αναμένεται να είναι βαθύτερη του -10% σε ετήσια βάση. Η ανεργία εκτινάχθηκε στο 18,3%, ο τουρισμός απώλεσε το 80% του ετήσιου κύκλου εργασιών και τα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού μειώθηκαν κατά -14,7%. Έτσι, η προσδοκία για την πορεία της οικονομίας από το αρχικό «V» μετατοπίστηκε προς την ελπίδα του «U» για να καταλήξει προς το παρόν σε «L» δηλαδή, ύφεση και στασιμότητα.

Καθώς η άνοδος της ανεργίας ήταν ακούσια, τουλάχιστον προσωρινά, ακυρώθηκε το επιχείρημα του «τεμπέλη άνεργου» και τα επιδόματα ανεργίας παρατάθηκαν για διάστημα 2 μηνών τρεις φορές μέχρι τώρα, ενώ από τον Σεπτέμβριο του 2020 μειώθηκε ο ελάχιστος ετήσιος αριθμός των απαραίτητων ενσήμων από 100 σε 50 και δόθηκε έκτακτο εφάπαξ επίδομα 400 ευρώ σε 155.000 μακροχρόνια άνεργους που δεν λαμβάνουν άλλα επιδόματα (ΠΝΠ 68/ 2020. Αριθμ. οικ. 24760/550. Ομιλία Πρωθυπουργού 12.09.2020· *Η Εφημερίδα*, 14.04.2020).

Παρά τα παραπάνω μέτρα, όμως, τον Ιούνιο του 2020 οι εγγεγραμμένοι άνεργοι που αναζητούσαν εργασία ήταν 1.068.856, οι μακροχρόνια άνεργοι ξεπερνούσαν τις 536.144 (ποσοστό 50,16%), ενώ οι επιδοτούμενοι άνεργοι ήταν μόλις 171.521 άτομα (ΟΑΕΔ, 2020).

Ο μεγάλος αριθμός ανέργων, επιβάρυνε, επίσης, τα ταμεία ανεργίας που

αντιμετωπίζουν διπλό πρόβλημα ρευστότητας. Αφενός μειώνονται τα έσοδά τους από τη μείωση των εισφορών. Αφετέρου αυξάνουν κατά πολύ τα έξοδά τους, εξαιτίας του αυξημένου αριθμού ανέργων και της χαλάρωσης των κριτηρίων επιδότησης προκειμένου να διασφαλιστεί ένα στοιχειώδες εισόδημα σε όσους δεν εντάσσονται στα προγράμματα επιδότησης της εργασίας. Έτσι, τα κράτη αναγκάζονται να χρηματοδοτήσουν και τα πενιχρά επιδόματα ανεργίας από τον προϋπολογισμό ή μέσω δανειοδότησης από το πρόγραμμα SURE, μεταβάλλοντας, σταδιακά και de facto, τα ταμεία ασφάλισης από τον κίνδυνο της ανεργίας, σε ειδικού τύπου προνοιακούς θεσμούς για τους ανέργους.

Τέλος, η παράταση του lockdown σε πολλούς κλάδους της οικονομίας, η απώλεια θέσεων αδήλωτης εργασίας ή θέσεων αυτοαπασχόλησης αφήνουν χωρίς επίδομα ανεργίας ή άλλο εισόδημα σημαντικό μέρος των επισφαλώς εργαζομένων που η επιβίωσή τους επαφίεται στα προνοιακά επιδόματα (ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, κουπόνια τροφίμων κ.ά.) που αυξάνουν την πίεση για αύξηση των δημόσιων κοινωνικών δαπανών.

Αντί επιλόγου

Όλες οι παραπάνω πολιτικές διαχείρισης των συνεπειών, που προκάλεσε το lockdown και τα άλλα μέτρα που επιβλήθηκαν για τον έλεγχο της πανδημίας Covid-19, περιορίζουν τα φορολογικά έσοδα του κράτους και των ασφαλιστικών ταμείων που δύσκολα αντισταθμίζεται από την προσωρινή άρση των αυστηρών κανόνων δημοσιονομικής διαχείρισης της Ευρωζώνης. Με τη συμφωνία των κρατών μελών της ΕΕ (21 Ιουλίου 2020) για ένα σχέδιο ανάκαμψης ύψους 750 δισ. που θα αναζητηθούν στις χρηματαγορές και ένα νέο πολυετές δημοσιονομικό πλαίσιο για την περίοδο 2021-2027 αυξάνουν τα δημόσια χρέη και η εξάρτηση των κρατικών πολιτικών από τις χρηματαγορές και υπονομεύεται το επίπεδο διαβίωσης των μελλοντικών γενεών εργαζομένων.

Η βαθιά ύφεση στην οποία βυθίστηκαν όλες οι εθνικές οικονομίες στον προηγμένο και τον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό και τα υψηλά επίπεδα ανεργίας και υποαπασχόλησης οδήγησαν σε ένα μείγμα πολιτικών που υπήρχαν ως δευτερεύουσας σημασίας τάσεις, εφαρμόστηκαν σε πολλές περιοχές κατά την κρίση του 2008-11 και επαναλαμβάνονται σήμερα ως κεντρικές πολιτικές επιλογές για τη διαχείριση των συνεπειών της υγειονομικής κρίσης. Αυτό το μείγμα συνδυάζει την ψηφιακή επιτήρηση με τη συρρίκνωση των επιπέδων διαβίωσης, την κοινωνική απομόνωση και την προνοιακού τύπου κοινωνική προστασία.

Η πανδημία του Covid-19 ενίσχυσε και επιτάχυνε τη μετάβαση των ανεπτυγμένων κρατών του ευρωατλαντισμού σε ένα εργασιακό καθεστώς στο οποίο επικρατεί η τηλεργασία, η εκ περιτροπής απασχόληση και τα κατ' αποκοπήν κρατικά προγράμματα κοινωνικής βοήθειας προς τους εργαζόμενους και ανέργους.

Αντίθετα, η Κίνα, παρά τα αυστηρά μέτρα που εφάρμοσε για τον έλεγχο της πανδημίας, παρουσιάζει μεγέθυνση 1,8% το 2020 και το 2021 εκτιμάται ότι θα εκτιναχθεί στο 8,0% (OECD, 2020b. Boone, 2020). Ως ο μεγάλος κερδοσόμενος της υγειονομικής κρίσης κάνει ένα σημαντικό άλμα προς την εκτόπιση των ΗΠΑ από την παγκόσμια ηγεμονία. Το μοντέλο του κινέζικου καπιταλισμού, στηριγμένο στη σθεναρή κρατική παρέμβαση και καθοδήγηση των επιχειρήσεων, αναδεικνύεται ως ικανότερο στη διαχείριση κρίσεων και αποκτά ηγεμονική θέση.

Ωστόσο αυτή η διεργασία εκτοπισμού και αντικατάστασης του παγκόσμιου ηγεμόνα δεν φαίνεται να οδηγεί σε βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης των εργαζόμενων τάξεων στον προηγμένο καπιταλισμό. Παρ' όλο που οι κινέζικες επενδύσεις στην Υποσαχάρια Αφρική και την Ασία δημιουργούν μεγέθυνση, θέσεις εργασίας και καλύτερα εισοδήματα, στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό οι προοπτικές διαγράφονται στάσιμες αν όχι απαισιόδοξες.

Σε διάσταση από τις συνθήκες εγκαθίδρυσης της παγκόσμιας ηγεμονίας των ΗΠΑ μετά τον ΒΠΠ, η οποία συνδέθηκε με

την εκτίναξη της ευημερίας και τον ανταγωνισμό με την ασφάλεια που παρείχε ο υπαρκτός σοσιαλισμός, η εγκαθίδρυση της παγκόσμιας ηγεμονίας της Κίνας ανταγωνίζεται την προοπτική απουσίας εργασίας και τη στέρηση που προκαλούν οι κρίσεις του παγκόσμιου ορντολιμπεραλισμού. Μέχρι και το 2019 οι άμεσες ξένες επενδύσεις της Κίνας στην Ε.Ε. αυξάνονταν κατά 30% το έτος (Drahokouřil, eds., 2017). Σε αντίθεση με τις εξαγορές και τις συγχωνεύσεις που πραγματοποιούν τα κεφάλαια με προέλευση τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, η κινέζικη στρατηγική για την απόκτηση της παγκόσμιας ηγεμονίας δεν επιδιώκει, μέχρι τώρα, την επιβολή ενιαίου μοντέλου εργασιακών σχέσεων στα παραρτήματα των πολυεθνικών εταιριών της. Αντίθετα από τις αμερικάνικες, γερμανικές και γιαπωνέζικες πολυεθνικές οι κινέζικες αποδέχονται και εφαρμόζουν τους κανόνες των εθνικών εργασιακών καθεστώτων. Τα τελευταία, ήδη, ευέλικτα και απορυθμισμένα απλώς αξιοποιούνται και εντάσσονται στη στρατηγική της «ειρηνικής» ανάδειξης και επικράτησης του κινέζικου ιμπεριαλισμού, όπως πολύ εύστοχα τον χαρακτήρισε ο Γιοναθάν Αριγκί (2009, 277-308). Κοντολογίς, η διείδυση κινέζικων κεφαλαίων στα κράτη μέλη της Ε.Ε. «επιβραδύνει» την επιδείνωση της θέσης των εργαζόμενων τάξεων που προκαλείται από την παρακμή του ευρωατλαντικού Βορρά και την προσκόλληση του τελευταίου σε καθεστώτα περιοδικής αν όχι διαρκούς έκτακτης ανάγκης.

Για το εργατικό κίνημα ανοίγονται δύο εναλλακτικές προοπτικές: α) Η επικρατούσα τάση για εμβάθυνση και παγίωση του καπιταλιστικού κράτους έκτακτης ανάγκης με υπαλλακτική επιλογή τον κινέζικο κρατικό καπιταλισμό και β) η σοσιαλιστική προοπτική της ισότητας, με διεύρυνση του κοινωνικού κράτους, μείωση του χρόνου ημερήσιου και εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας χωρίς μείωση των αποδοχών, διαγραφή χρεών και ενίσχυση της απασχόλησης στις κοινωνικές υπηρεσίες (εκπαίδευση, υγεία, φροντίδα). Οι δημόσιες επενδύσεις στην υγεία, την εκπαίδευση και τη φροντίδα μπορούν να απορροφήσουν μεγάλο μέρος του πλεονάζοντος

εργατικού δυναμικού που δημιουργεί η ραγδαία εισαγωγή ψηφιακών εφαρμογών και ρομποτικής στην παραγωγή και κυκλοφορία των αγαθών. Ταυτόχρονα, διασφαλίζουν καλύτερες και αξιοπρεπέστερες

συνθήκες διαβίωσης και απασχόλησης για τις εργαζόμενες τάξεις και ανοίγουν το δρόμο για την αποτροπή της βαρβαρότητας που επιβάλλει η γενικευμένη κατάσταση έκτακτης ανάγκης. **T**

b

- Αναφορές**
Ackernecht, E. 1982 (ελληνική μετάφραση 1998). Η ιστορία της ιατρικής, Αθήνα: Εκδόσεις Μαραθιά.
- Giovanni Ar.,** 2009. Adam Smith in Beijing: Lineages Of The 21st Century, London: Verso Books.
- Baldwin Peter,** 2004. Contagion and the State in Europe, 1830-1930. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boone L.,** 2020. "OECD Interim Economic outlook. Living with uncertainty." https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=136_136495-20g6169n4a (13.09.).
- Davis M.,** 2020. "The Monster Enters." New Left Review, (March-April), 122, 7-14.
- Dixon K.,** 2001. Οι ευαγγελιστές της αγοράς. Αθήνα: Πατάκης.
- Drahokoupil Jan** (eds), 2017. "Chinese investment in Europe: corporate strategies and labour relations". ETUI aisbl, Brussels.
- Filder D.,** 2004. SARS, Governance and the Globalization of Disease, London: Palgrave Mcmillan.
- Φούσκας Β. και Δημούλας Κ.,** 2015. Ελλάδα, παγκοσμιοποίηση και Ευρωπαϊκή Ένωση, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Garret L.,** 1994. The Coming Plague, New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Γκοκέι Μπ. και Φούσκας Β.,** 2019. Η αποσύνθεση του ευρωατλαντισμού και ο νέος αυταρχισμός, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Horton R.,** 2020. The Covid-19 Catastrophe, Cambridge: Polity Press.
- McNeill W.,** 1976. Plagues and Peoples, New York: Anchor Books,
- Müller T. and Schulten T.,** 2020. "Ensuring fair short-time work - a European overview" ETUI Policy Brief, No 7/2020.
- Nguyen L. et al.,** 2020. "Risk of COVID-19 among front-line health-care workers and the general community: a prospective cohort study" Lancet Public Health 5: e475-83 <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S2468-2667%2820%2930164-X>
- OECD,** 2020a. "Employment Outlook." <http://www.oecd.org/employment-outlook/2020/>
- OECD,** 2020b. "Economic Outlook" <http://www.oecd.org/economic-outlook/>
- Panitch L. και Gindin S.,** 2012. The Making of Global Capitalism: The Political Economy of American Empire, London: Verso Book
- Price-Smith Andrew** (eds), 2001, Plagues and Politics, London: Palgrave.
- Ponce Del Castillo Aída,** 2020, "COVID-19 contact-tracing apps: How to prevent privacy from becoming the next victim." ETUI Policy Brief, No 5
- Rasnača Zane,** 2020. "Essential but unprotected: Highly mobile workers in the EU during the Covid-19 pandemic." ETUI Policy Brief, No9/2020.
- Ρομπόλης Σάββας και Δημούλας Κώστας,** 1998. «Τηλεργασία: Απειλή ή πανάκεια;» Ενημέρωση ΙΝΕ/ΓΣΕΕ 37:8-15. https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/37-IOYNIOS_1998.pdf
- Schwab Kl.,** 2016. "The fourth industrial revolution", World Economic Forum
- Tooze Adam,** 2019. Crashed, London: Penguin Books.
- Πηγές:**
Αριθμ. οικ. 1542 ΦΕΚ Β 848/13.03.2020
Αριθμ. ΓΔΟΥ 94 ΦΕΚ Β 1645/2.05.2020
Αριθμ.οικ. 17788/346 ΦΕΚ Β' 1779/10.05.2020.
Αριθμ.οικ 23103/ ΦΕΚ Β 478/14.06.2020
Αριθμ. Δ1α/ΓΠ.οικ. 36857 – ΦΕΚ Τεύχος Β 2277/14.06.2020
- Αριθμ. οικ. 24760/550 – ΦΕΚ Τεύχος Β' 2484/22.06.2020
Αριθμ. Δ1α/ΓΠ.οικ. 48976 ΦΕΚ Β 3165 /31.07.2020
ΕΛΣΤΑΤ, 2000α, Δελτίο Τύπου 18/9/2020.
ΕΛΣΤΑΤ, 2000β, Δελτίο τύπου 17/9/2020.
Ν. 4727/2020 -ΦΕΚ Α 184/23-09-2020
ΠΝΠ 68/ 2020- ΦΕΚ Α 68/20-3-2020
ΠΝΠ 161/2020 – ΦΕΚ Α 161/ Α/22-8-2020
WHO, 2020. "Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard" (πρόσβαση 1.10.2020) https://Covid19.who.int/?gclid=CjwKCAjw2dD7BRASEiwAWCtCbzk3ZJNqMNg15OFxguqVPRvVwxorVtDGwghPoxXsYNboL47RpEW7RoC6QCQAvD_BwE
- ΕΟΔΥ, 2020 (πρόσβαση 28.09.2020) https://eody.gov.gr/wp-content/uploads/2019/01/pinakas-ebola_update_19_-8_2015.pdf
- Η Εφημερίδα*, 14.04.2020 (πρόσβαση 1.10.2020) <https://www.iefimerida.gr/ellada/oaed-epidoma-400-eyro-poioti-anageroi-tha-paroygn>
- Οικονομία*, 26.08.2020 (πρόσβαση 2.10.2020) <https://www.cnn.gr/oikonomia/story/231940/programma-syn-ergasia-paratasi-mexri-to-telos-toy-xronoy>
- ΟΑΕΔ, 2020. «Συνοπτική Έκθεση Εγγεγραμμένοι στο Μητρώο του ΟΑΕΔ» (Ιούλιος) (πρόσβαση 2/10/2020) <http://www.oaed.gr/documents/10195/1618124/%CE%A3%CE%A5%CE%9D%CE%9F%CE%A0%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97+%CE%95%CE%9A%CE%98%CE%95%CE%A3%CE%97+%CE%99%CE%9F%CE%A5%CE%9D%CE%99%CE%9F%CE%A3++2020.pdf/4f18d614-b1f9-4e82-93b5-ed5ef5493607>
- ΣΕΤΕ, 2020 (πρόσβαση 1/10/2020). <https://sete.gr/el/statistika-vivliothiki/statistika/>